

Dilçilik

Türk dillərində ortaq terminologiyanın yaradılma mənbələri

Sayalı Sadıqova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: sayalisadigova@yahoo.com

Annotasiya. Məqalə türk dillərində ortaq terminologiyanın yaradılma mənbələrinə həsr edilmişdir. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, türk dillərində də elm və texnikanın inkişafı, sosial həyatda baş verən dəyişikliklər yeni anlayışların yaranmasına və terminologiyanın daha sürətlə zənginləşməsinə səbəb olur. Xüsusilə, Türkdilli ölkələrin müstəqillik əldə etməsindən və xarici aləmlə birbaşa təmasından sonra dillərin lüğət tərkibi milli terminlər və beynəlxalq terminlər hesabına zənginləşir. Bu tipli terminlərin türk mənşəli terminlərlə əvəzlənməsi, yeni terminlərin dilin daxili imkanları hesabına yaranması, dilin arxaik mövqedə dayanan terminlərinin fəallaşması zərurəti yaranmışdır. Ona görə də türk dillərində ortaq terminlərin yaranma prinsipləri müəyyənləşdirilərkən ümumtürk və beynəlxalq mənbə əsas hesab edilməlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ictimai-siyasi proseslər, termin, alınma terminlər, Türk dilləri, terminologiya

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.04.2022; qəbul edilib – 16.04.2022

Sources of creating of common terminology in Turkish languages

Sayali Sadigova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sayalisadigova@yahoo.com

Abstract. The article is devoted to the sources of creating common terminology in Turkish languages. As in all world languages, the development of science and technology in Turkish languages, changes in social life lead to the emergence of new concepts and the rapid enrichment of terminology. In particular, after the independence of Turkic-speaking countries and direct contact with the outside world, the vocabulary of languages is enriched by national and international terms. There is a need to replace these types of terms with terms of Turkish origin, to create new terms due to the internal capabilities of the language, to activate the terms that are in an archaic position. Therefore, the all-Turkic and international source should be considered as the main one in determining the principles of formation of common terms in Turkish languages.

Keywords: Azerbaijani language, socio-political processes, term, borrowed terms, Turkic languages, terminology

Article history: received – 10.04.2022; accepted – 16.04.2022

Giriş / Introduction

Qloballaşma şəraitində dilin terminoloji qatında özünü göstərən daimi dəyişikliklər, yeniləşmə və zənginləşmə prosesi dillərin terminoloji sisteminə təsir göstərir. Terminologiyanın inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx şəkildə bağlı olduğu üçün cəmiyyətdə baş verən hər bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə dilin leksik tərkibində öz izlərini qoyur, burada müəyyən şəkil-

də öz əksini tapır. Çünki elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər dildə anlayışlar vasitəsi ilə öz əksini tapır və dilin terminoloji leksikasını zənginləşdirir. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, türk dillərində də elm və texnikanın inkişafı, yeni anlayışların yaranması, terminlərin sayca artımı terminologiyanın daha sürətlə artmasına şərait yaradır.

Əsas hissə / Main Part

Türkdilli ölkələrin müstəqillik əldə etməsindən və xarici aləmlə birbaşa təmasından sonra dilin lüğət tərkibinə beynəlxalq termin – sözlərin axını güclənir. Bu tipli terminlərin türk mənşəli milli terminlərlə əvəzlənməsi, yeni terminlərin dilin daxili imkanları hesabına yaranması, dilin arxaik mövqedə dayanan terminlərin fəallaşması da diqqəti cəlb etdi. Yeni dövlət sisteminin yaranması, müstəqilliyin əldə edilməsi milli respublikalar qarşısında yeni imkanlar açır. İctimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər dilə, dilin lüğət tərkibinə, xüsusilə onun terminologiyasına təsirini göstərir və ortaq terminologiya probleminin həlli istiqamətində mühüm işlərin görülməsi zərurəti yaradır. Bu baxımdan tədqiqatlarda “ortaq türk dili”, “ortaq terminologiya” anlayışı ilə bağlı ümumi bir fikir yoxdur. Bəziləri “ortaq türk dili” dedikdə, türk dilləri əsasında yaradılan yeni bir dilin yaradılmasının ictimai səbəblərini əsaslandırmağa çalışırlar. Bəxtiyar Kərimov və Şoəhməd Mutafov ortaq türk dilini yaratmağın riyazi formulu verdikdən sonra göstərir ki, “dil problemlərinin təqdim edilən həllinin üstünlüyü bundadır ki, 1) etnosların dilləri əsasında yaradıldığından, koyneni (ortaq türk dilini – S.S.) onların yaradıldığı dialektlərin nümayəndələri xüsusi öyrənmə olmadan bu və ya digər dərəcədə anlayırlar; 2) o, hər hansı bir etnik birliyin dili olmadığı üçün onlardan heç birinə üstünlük vermir və beləliklə, dil siyasəti üzrə ixtilafın güclənməsinə yardım göstərmir; 3) yerli dillərdən birinin ümumməhəlli dil kimi seçilməsində özbaşnalığı və bundan irəli gələn etnik çəkişmələri aradan qaldırır; 4) keçmiş müstəmləkəçilərin dillərinin ümumməhəlli dil kimi tətbiqi

məsələsini və bununla da keçmiş metropolidən mədəniyyət və təhsil sahəsindəki asılılığı aradan qaldırır” [2, s.79].

Tədqiqatçıların bir qismi isə ortaq türk dili dedikdə, bütün türk dillərinin vahid, ümumi prinsiplər əsasında qurulmasını – ortaq əlifba, orfoqrafiya, terminologiya məsələlərini nəzərdə tuturlar. Göründüyü kimi, ortaq türk dili anlayışı iki mənada işlənir: 1) ortaq türk dili – türk dilləri arasında ümumünsiyyət vasitəsi olan bir dil kimi 2) ortaq əlifbası, orfoqrafiyası, terminologiyası olan ortaq türk dili kimi. Lakin bu o demək deyildir ki, bütün türk dillərinin lüğət bazası əsasında vahid ortaq türk dili yaradılsın. Bu, kökündən yanlış fikirdir. Ortaq türk dili dedikdə, türk xalqları arasında vahid ünsiyyət vasitəsi kimi işlənə bilən dil nəzərdə tutulur. Türk dillərində terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən, ən əvvəl milli dilin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək zəruridir. Çünki terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Milliliyi təmin edən milli elmi terminologiya dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı prinsiplərinə uyğun yaradılmalıdır.

Türk dillərinin daxili imkanları əsasında, dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin alınıb işlədilir. Buna görə də terminologiyada başqa dillərdən

(rus və Avropa dillərindən) alınmış terminlər üstünlük təşkil edir. Belə terminlərin işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Son dövrlərdə elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, ictimai fəaliyyətin, daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün yeni-yeni terminlər alınır və bu zaman dilin ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir. Xüsusən türk dillərinin funksional inkişafında baş verən belə dəyişikliklər birbaşa onun terminologiyasına təsir edir. Bu baxımdan ortaqlıq terminologiyaya məsələsi öz həllini gözləyən problemlərdəndir. Çünki türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşması, bir-birini asan başa düşməsi üçün türk dillərində termin yaradıcılığının yeni istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Türk dillərində ortaqlıq terminologiyasının yaradılması üçün birinci növbədə ortaqlıq abidələrin lüğət tərkibini əhatə edən lüğətlər tərtib edilməlidir. Qədim türk yazılı abidələrinin bütün türk xalqlarına aid olduğunu, onların hələlik elmə məlum olan ilk yazılı kitabələr hesab edildiyini, qədim türk dillərinin əsasında durduğunu, çağdaş türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatını əks etdirən leksik tərkibə malik olmasını nəzərə aldıqda, çağdaş türk dillərinin leksik qatını bu abidələrdən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Abidələrin dilinin təhlili türk dillərinin leksik qatının formalaşmasının qədimliyini, hətta Orxon-Yenisey abidələrinin yarandığı dövrdən də əvvəl mövcud olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Burada adlandırma, normativlik ifadəsi və onun xüsusiyyətləri o qədər incə leksik-semantik fərqlərlə bildirilir ki, bu abidələrin tam sabitləşmiş, formalaşmış, fonetik-qrammatik və üslubi normalara malik olan bir dildə qələmə alındığına heç bir şübhə yaranmır. Ona görə də türk dillərinin leksik tərkibinin formalaşmasında bu abidələr xüsusi rol oynayır. Ümumtürk yazılı abidələrin təhlili göstərir ki, bu abidələrin yarandığı ilk dövrlərdən başlayaraq türk dilləri öz inkişafının yüksək səviyyəsi ilə fərqlənmiş, zənginliyi ilə seçilmiş və bu xüsusiyyətlərinə görə də qonşu xalqların bir çoxunun dilinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu təsirin reallaşması müxtəlif dildaxili proseslər və dilxarici-ekstralinqvistik faktorlarla bağlı olmuşdur. Belə ki, inkişaf etmiş dillərin qonşu

dillərə və ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrlə bağlı olduğu xalqların dillərinə təsiri təbii proses kimi qəbul edilir. Təbii ki, leksik-qrammatik cəhətdən inkişaf etmiş türk dillərinin areal baxımdan qonşu olan dillərə təsiri izsiz qalmamış, onun özü də əks təsirə məruz qalmışdır. Buna görə də hələ qədim dövrlərdən türk dilləri ilə qonşu olan dillərin qarşılıqlı təsiri müşahidə olunmuş, onun izlərinə müxtəlif dillərdə yazıya alınmış abidələrdə təsadüf edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə ortaqlıq türk abidələrinin dili arasındakı ən böyük dil fərqlərinin üzə çıxması isə dastanların artıq nisbətən diferensiasiya olmuş, nisbətən ayrılmış oğuz qrupu dilləri elementlərinin üstünlük kəsb etməsidir. Dastanların dilində sırf oğuz mənşəli, o cümlədən Azərbaycan dil xüsusiyyətlərini daha çox özündə əks etdirən, müasir dövrdə də çoxlu sayda hərbi məzmunlu leksik vahidlərə rast gəlmək olur. Belə sözlər işləndiyi dövrdən uzun əsrlər keçməsinə baxmayaraq, səslənməsinə, semantikasına və quruluşuna görə müasir dilimizlə uyğunluq təşkil edir. Məsələn, alay, gözçü (müşahidəçi), yaraq, yağ, sancaq (bayraq mənasında), çavuş (gözetçi), ağır (yürüş, hücum), aqınçı (döyüşçü, hücum keçən əsgər), oxçu, çəribəşi (qoşun başçısı) və s. Lakin abidələrin dilində öz dövrünün inkişaf səviyyəsinə uyğun olan bir çox döyüş, savaş anlayışlarını bildiren sözlər də vardır ki, onlar müasir dilimiz üçün qanunauyğun və məntiqi olaraq arxaikləşmiş terminlərdir. Çünki həmin terminlərin ifadə etdiyi anlayışların – denotatların özləri arxaikləşmiş, həmin döyüş alət və vasitələri cəmiyyətin inkişafı nəticəsində istifadədən qalmış, sıradan çıxmışdır. Ona görə də ortaqlıq terminologiyasının yaradılması zamanı abidələrdə işlənən, müasir dövrlə səslənən ortaqlıq sözlərdən istifadə edilməlidir.

Məlumdur ki, dilimizin lüğət tərkibi tarix boyu müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, amma öz nüvəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk kontekstində götürülmüş Azərbaycan dilinin sahə terminləri də türk dünyasında ayrı-ayrı baxışlar sisteminin hakimiyyət uğrunda mübarizənin ilkin və mükəmməl formalarının yaranmasına və inkişafına söykənir. Türkdilli ölkələrdə gedən ictimai-siyasi proseslər dilin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olmasına

və bu terminlərin geniş işləklik qazanmasına şərait yaratmışdır. Türk dünyasının tarixi inkişafı qonşu xalqları da bu inkişafa biganə qoymamışdır. Qonşu xalqlar türklərdən dövlət, idarəetmə, milli maraqlar üstündə qurulmuş xarici əlaqələr və digər sahələrdən az şey mənimsəməmişlər. Bu gerçəklik mənimsənildiyi kimi, həmin anlayışların ifadəsi olan terminlər də digər xalqların dilinə, o cümlədən də ərəb, fars, rus və Avropa dillərinə də keçmiş, müəyyən fonetik fərqlər bu gün də işlənməkdədir. Bu terminlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri, reterminləşməni – terminin yenidən mənbə dilə qayıtmasını izlədikdən sonra belə bir qənaət yaranır ki, türk dillərinin yayıldığı arealda ilkin semantikasını bütün türk dillərində qorumuşdur. Türk dillərində yeni yaranan anlayışların ifadə edilməsi üçün sözdüzəltmə vasitələrinin bütün arsenallarının terminologiyada istifadə olunması ilə yanaşı, bu sahədə özünəməxsus termin yaradıcılığı üsulları da vardır. Bu üsulların müəyyən qismini bir sıra əlamətlər əsasında təyin etmək olduğu halda, bir qisminin ümumi şəkildə izahı çətinlik törədir və onlar istisnalar şəkilində qeydə alınır. Termin yaradıcılığının spesifik cəhətlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif xarakterli tədqiqat işləri aparılmışdır. Belə tədqiqatların böyük bir hissəsi termin və söz yaradıcılığının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Belə ki, cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq çoxlu sayda yeni-yeni elmi texniki anlayışlar meydana çıxır ki, onların hamısını xüsusi dil vahidləri ilə operativ şəkildə ifadə etmək bəzən mümkün olmur. Ona görə də çox vaxt dildə artıq hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni məna verməklə, onlardan yeni yaranan anlayışların adlandırılması məqsədilə istifadə olunur. Bu proses xüsusilə bu və ya digər terminoloji sahənin yenidən formalaşdığı dövrdə daha fəal şəkildə özünü göstərir. Dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən müasir türk dillərində sözlərin yeni mənalar kəsb edərək – terminləşərək digər anlayışları da adlandırma bilmə prosesi yeni formalaşan bir çox terminoloji sahələrdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Yəni dildə mövcud olan sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrlə bağ-

lı terminin əsas mənasının qalması ilə yeni məna qazanaraq elm sahələrində işlənir. Məsələn, informatika, aviasiya, logistika, hərbi sahə, hərbi işi, hərbi maşın və mexanizmlər, hərbi-sənaye kompleksi müasir cəmiyyətin ən sürətli inkişaf edən sahələrindən olduğu üçün bu sahədə yaranan çox müxtəlif funksiyalı anlayışları ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları, xüsusən semantik üsulla söz yaradıcılığı öz aktuallığı və fəallığı ilə seçilir. Müasir türk dillərində onlarla yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün dilimizin tarixi boyu fəal leksik qatda işlədilən söz və ifadələrə yeni məna çalarları verməklə yeni yaranmış anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu, bir də onunla bağlıdır ki, çoxlu sayda yeni yaranan müxtəlif elmi-texniki anlayışları ifadə etmək üçün dilin digər terminyaratma üsulları kifayət etmir və dildə hazır şəkildə mövcud olan leksik vahidlərin ifadə etdiyi mənalar əsasında anlayışların adlandırılması məqsədyönlü hala çevrilir. Bu zaman motivləşmə yolu ilə sözlərin ifadə etdiyi mənalardan biri əsasında terminlər yaradılır. Məsələn, hərbi terminologiyada ayrı-ayrı hərbi anlayışları ifadə etmək üçün dildə hazır şəkildə artıq mövcud olan ağız, bölük, bölmə, açar, yuva, göz, daraq və s. sözlər terminləşmiş və müvafiq anlayışların adına çevrilmişdir.

İstər qrammatik, istərsə də leksikoqrafik baxımdan ən çox araşdırılan ortağ türk ədəbi dili üçün ümumi terminoloji bazaların yaranmasında terminoloji tədqiqatların xüsusi rolu var. Tarixilik baxımından araşdırılan əsərlərə nəzər yetirdikdə ümumtürk arealının ümumi termin bazasının olduğu müşahidə edilir.

Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını şərtləndirir. Cəmiyyətdə baş verən yeniliklər ictimai ünsür olan dildə əks olunur. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Bu yenilikləri, elmi-texniki tərəqqini ifadə edən terminlər

isə bütün türk dillərində həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar hesabına formalaşır. Yəni dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk ümumi bazası əsasında yaranan sözlər deyil, onlarla yanaşı, ərəb-fars və rus-Avropa ümumi bazaları əsasında yaranan xeyli sayda terminlər işlənməkdədir. I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadə termin yaradıcılığında əsaslanmalı olduğumuz üçüncü baza kimi Avropa ümumi bazasını göstərir və qeyd edir ki, "Terminologiya yaradarkən, diqqət yetirməli olduğumuz üçüncü baza elmi anlayışlar, elmi nəzəriyyələr sahəsində ümumi istiqamət tutmağımız və bununla yanaşı, onların adlarının, terminlərinin Avropa tərzinə əsaslanmağımızdır" [4, s.220]. Müasir dövrdə də terminlər yaradarkən, ümumtürk söz bazasını nəzərə almaq, yəni bunun üçün türk xalqlarının bir-birinə ümumi yaxınlığı olan dialektlərinə və ümumiyyətcə, xalq dilinə əsaslanmaq zəruridir. Dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk bazası əsasında yaranmamış, onlarla yanaşı, ərəb-fars və rus-Avropa bazaları da əsas mənbələrdir. Hətta bu tendensiya müasir dövrimizdə də aktualdır. Bunun isə müəyyən səbəbləri vardır. Buna görə də Bəkir Çobanzadə dildə işlənən əcnəbi terminlərin zəruriliyini "ümumiyyətlə, elm bir xalqın həyatı içərisində qapanmadığı kimi, elmi istilahlər da yalnız bir dilin çərçivəsi içində qalamaz" [2, s.190] fikrini əsaslandırır. Alim onu da qeyd edir ki, elmi və mədəni əlaqələr nəticəsində bir dilin başqa dillərdən termin alması yaxşı haldır, hətta elmin, mədəniyyətin nisbi üstünlüklərini göstərən hallardan birisidir. Bu tendensiya müasir dövrimizdə də aktualdır. Birinci mənbə kimi qonşu türk dillərindən, ikinci mənbə kimi Qərbi-Avropa və rus dillərindən terminlər alınır. Bir şərtlə ki, söz əvvəlində diftonq olmasın və bütün alınmalar ahəng qanununa tabe etdirilsin: Ümumiyyətlə isə türk xalqları birlikdə elmi terminologiyayı hazırlamalıdır. Bunun üçün 3 mənbə-fars-ərəb, ümumtürk və Avropa sözlərini əsas götürməlidir. Avropa mənşəli sözlərlə bağlı deməliyə ki, hamı bir mənbəyə əsaslanmalıdır. Yəni eyni siyasi, sosial və iqtisadi məziyyətlərə malik olan türk dilləri üçün alınma termin mənbələri təxminən eyni olmalıdır.

Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibində ərəb-fars, rus dillərindən alınmış terminlərlə yanaşı, Avropa mənbəli terminlərin də müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinə malik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Cəmiyyətimizdə baş verən bir sıra ictimai-siyasi, tarixi hadisələr, xüsusilə əsrin müqaviləsi – neft kontraktları və s. təbii olaraq Avropa mənşəli terminlərin dilimizə gəlməsini gücləndirmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, həmin terminlərin bir qismi vasitəsiz alınmalardır. Yeni ictimai-siyasi və köklü dəyişikliklərlə bağlı terminologiyamıza, dilimizin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olur və xalq tərəfindən mənimsənilir. Bütün bunlar beynəlmiləl xarakterlidir. Beynəlmiləl elmi terminlərin müasir dilimizdə artması, çoxalması, hər şeydən öncə, müxtəlif sistemli dillərdə yaranıb inkişaf edən elmlərin qarşılıqlı əlaqəsini və inteqrasiyasını təmin edir ki, bu prosesdə də əvvəllər rus dili, indi isə Qərb konteksti, o cümlədən, ingilis dili mühüm rol oynayır. Deməli, türk dillərində terminoloji sistemin zənginləşməsində əsas mənbə olan rus dilinin təsir dairəsi azalmış, Qərbi Avropa dilləri, xüsusən ingilis dili əsas mənbə olmuşdur. Azərbaycan dilində elmi terminlərin semantik sahəsinin təhlili göstərir ki, bu elmin son illərdəki inkişafı ilə əlaqədar onun müxtəlif sahələrinə aid terminlər sistemi yaranmışdır. Bu isə terminologiya daxilində semantik diferensiasiya prosesi ilə nəticələnmiş, müxtəlif sahələrlə bağlı terminlər digər sahələr ilə ortaqlı-müştərək terminləri sisteminin sabitləşməsi yolunda mühüm addım atılır. Məsələn: internet, menecer, bank, bankomat, referendum, ratifikasiya, plüralizm, qrant, sammit, bonus, investisiya, konsorsium, konvensiya və s. Ümumiyyətlə, türk dillərində işlənən terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türk dillərinin hər birinin sırf özünəməxsus terminləri.
2. Türk dilləri üçün ortaq olan terminlər.
3. Başqa dillərdən alınan terminlər.

Deməli, ortaq terminologiyanın yaranması üçün birinci növbədə termin yaradıcılığında ortaq mənbələr müəyyənləşdirilməlidir. Ortaq mənbələrin təyin edilməsi zamanı türk dillərinin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər, alınmalar və onun mühüm hissəsini təşkil edən beynəlmiləl terminlər əsas götürülməlidir. Belə

alınmalar isə alınan türk dilinin fonetik sistemi-nə və qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılmalıdır. Ona görə də türk dillərində ortaq terminlərin yaranma prinsipləri müəyyənləşdirilərkən iki mənbə əsas hesab edilməlidir:

1. Ümumtürk bazası
2. Beynəlxalq baza

Ümumtürk bazası əsasında terminlər yaratmaq üçün birinci növbədə türk dillərində çoxdilli terminoloji lüğətlər tərtib olunmalıdır. Bu gün bu məsələ türk dillərində ən önəmli məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı, sahə terminlərinin lüğəti tərtib edilən zaman hansı dillərin əhatə olunması problemi də nəzərə alınmalıdır. Lüğətlərin tərtibi zamanı ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının elmi-konseptual, nəzəri əsasları hazırlanır, terminlərin dəqiqliyinin, konkretliyinin və təkmənalılığın qorunmasına nəzarət edilir. Ona görə də ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Təyin edilmiş dillərin hər birinin müvafiq sahəyə aid terminləri seçilməlidir. Bunun üçün müəyyən elmi mərkəzdə ayrı-ayrı sahələr üzrə bütün türk dillərində istifadə olunan terminlər qeydə alınmalı və onların yazılış prinsipləri müəyyənləşdirilməlidir. Hazırda müəyyən sahələr üzrə Azərbaycan, türk, qazax, qırğız, özbək, qaqauz və türkmən dillərində dörd və beşdilli lüğətlər tərtib olunmalıdır. Bunlar ortaq bazanın formalaşması üçün zəmin yaradır. Bu lüğətlər tərtib olunan zaman terminlərin beynəlxalq variantları da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bu gün bütün türk dillərində Avropa dillərindən alınan ekspress, prasodiya, izomorfizm, kommunikasiya, disfemizm və s. terminləri uğurla işlənir. Ona görə də, türk dillərində

ortaq terminoloji lüğətlər tərtib edilən zaman ortaq beynəlxalq terminlər də əsas götürülməlidir. Ortaq terminologiya problemi işığından yanaşdıqda, orfoqrafiya sahəsindəki problemlər daha çoxdur. Hazırda ən önəmli problemlərdən biri Türk xalqlarının əlifba problemini həll etməkdir. Təbii, bütün türk xalqlarının latın əsaslı əlifbaya keçmələri ortaq türk dili probleminin həlli yolunda atılmalı olan addımların yalnız birincisidir. Ortaq terminologiya baxımından ən mühüm vəzifə türk dilləri üçün çox vacib olan orfoqrafiya prinsipləri və termin yaradıcılığı üsulları müəyyənləşdirməkdir. A.Axundov yazır: “Ümumiyyətlə, terminoloji tədqiqatlara və termin yaradıcılığına da yenidən qayıtmağa ehtiyac var. Belə ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun rəsmi və əməli surətdə həyata keçirilməsi dilimizin lüğət tərkibinə çoxlu miqdarda yeni terminlərin axıb gəlməsi üçün şərait yaradıb” [1, s.29].

Türk dillərində alınma sözlər müxtəlif mənbələr əsasında formalaşır. Onu da qeyd edək ki, türk dillərinin lüğət tərkibinin alınma sözlər qatı bu dilləri həm birləşdirən, həm də ayıran amillərdəndir. Çünki bu məsələdə vahid bir prinsip olmadığına görə bütün türk dilləri lüğət tərkibinə görə bir-birindən uzaqlaşır. Fikrimizcə, ortaq türk dili probleminin uğurlu həlli üçün terminlərin alınmasında iki prinsip önəmlidir.

1. Türk dillərində alınma leksikanın mənbələrini müəyyənləşdirmək
2. Terminlərin yazılmasında tarixi-ənənəvi prinsipə əsaslanmaq.

Nəticə / Conclusion

Dillərdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündən-günə artır. Anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər ortaq türk dilləri üçün qəbul olunmalıdır. Bütün bunlar müstəqil türkdilli dövlətlərin ortaq elmi terminologiyasının yaradılmasını şərtləndirir. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması və bu prosesi həyata keçirmək üçün standartlaşma üçün tələb olunan

normaları müəyyənləşdirmək zərurəti yaradır. Bütövlükdə, elmi dili işləyib hazırlayan, terminləri qeydiyyatı alan və terminologiyayı sistemləşdirmək üçün türkdilli ölkələrinin hər birində Terminologiya Komissiyası, eləcə də ümumtürk Terminologiya Komitəsi yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat / References

1. Axundov Ağamusa. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, 2012.
2. Вәхтияр Кәримов və Şoəhməd Mutalov. “Urtatürk dili”. Toşkent, 1992.
3. Чобанзаде Б. “О системе научной терминологии” (стенографический отчет). Баку, 1926.
4. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, 26 февраля – 5 марта 1926 г. (стенографический отчет). Баку, 1926.

Источники общей терминологии в турецких языках

Саялы Садыгова

Доктор филологических наук

Институт языкознания имени Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: sayalisadigova@yahoo.com

Резюме. Статья посвящена источникам создания общей терминологии в тюркских языках. Как и во всех мировых языках, развитие науки и техники в турецких языках, изменения в общественной жизни приводят к появлению новых понятий и быстрому обогащению терминологии. В частности, после обретения независимости тюркоязычными странами и непосредственного контакта с внешним миром словарный запас языков обогащается национальными и интернациональными терминами. Возникает необходимость замены этих видов терминов терминами тюркского происхождения, создания новых терминов за счет внутренних возможностей языка, активизации терминов, находящихся в архаичном положении. Поэтому общетюркский и интернациональный источник следует рассматривать как основной в определении принципов образования общеупотребительных терминов в тюркских языках.

Ключевые слова: азербайджанский язык, общественно-политические процессы, термин, заимствованные термины, тюркские языки, терминология